

KEKSALIK DAVRI INQIROZLARI VA ULARNING IJOBII YECHIMLARI

**ADPI Pedagogika va psixologiya kafedrası o‘qituvchisi
Nodira Tojiboyeva
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
Nu‘monova Xusnora Shavkatjon qizi**

Annotatsiya: Ushbu tezisda yosh davrlari psixologiyasidan gerontopsixologiyaga oid xususiyatlar, ularni davrlashtirish muammolari va ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Gerontopsixologiya, psixologik keksayish, biologik keksayish, ijtimoiy keksayish, nafaqadan oldingi inqiroz, identiklik inqiroz, yangi bandlik, nafaqadan oldingi inqiroz

Gerontopsixologiya qarilik davri psixologiyasi bo‘lib, yunoncha geron -qari va psixologiya so‘zlaridan tashkil topgan. Umumiy psixologiya vositalari va qoidalaridan foydalanib keksalar ruhiyati va fe‘lining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi. Ko‘plab olimlar kishilarda keksayish sababli ro‘y beradigan o‘zgarishlarga azaldan qiziqib kelishgan bo‘lsada, gerontopsixologiya fan sohasi sifatida 20-asrning 2-yarmida shakllana boshladi. Bu sohaning shakllanishiga ijtimoiy omillar: keksalarni ko‘payib ketishi, ularning ish layoqati va turmush tarzi sabab bo‘ldi. Gerontopsixologiyaning asosiy vazifasi kishilarning qariganda ham bardam, tetik yashashiga yordam beradigan vositalarni izlab topishdir. Keksalar sonining keskin ko‘payib ketishiga sabab: tug‘ulishning kamayib ketishi, salomatlikning yaxshilanishi, kichik va katta yoshdagilarda o‘lim sonining kamayishi, hayotning individual davomiyligining ortishidir. Aholining keksayishi iqtisodiy ijtimoiy siyosiy muammolarni keltirib chiqaradi. Rivojlangan Yevropa davlatlarida keksalarni "sekin ta'sir qiluvchi demografik bomba" deya atashadi. Qarilik ijtimoiy kategoriya sifatida XX asrda ajratildi. Bu oxirgi yuz yilda Yer planetasidagi demografik o‘zgarishlar bilan bog‘liq. Dunyo aholisining keksayishi ro‘y bermoqda, ya‘ni rivojlangan davlatlarda keksa insonlar soni ortib bormoqda. Bronza davrida hayotning o‘rtacha davomiyligi 18—20 yil bo‘lsa, o‘rta asrlarda 35 yil, XIX asrda 44 yil bo‘lsa, XX asrda 68-72 yilni tashkil etadi. Aholining keksayishi iqtisodiy, tibbiy, huquqiy, siyosiy va boshqa muammolarni tug‘diradi. Biologik nazariyalarga rus gerontologiyasining asoschisi A.A.Bogomolsning organizm fiziologik jarayonlari uyg‘unligining buzilishini keksayishda asosiy omil deb hisoblagan nazariyasini hamda keksayishni intoksifikatsiya sifatida qaragan I.I.Mechnikov nazariyasini kiritish mumkin

Qarilikni o‘rganishda yana bir nazariyalar ham mavjudki ularni inkor etib bo‘lmaydi. Ular keksayishning kompleks nazariyalaridir. Kompleks nazariyalar keksayishning biron jihatiga urg‘u beradigan nazariyalarga qarshi chiqadi. Keksayish ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u o‘zaro biologik, ijtimoiy va psixologik jarayonlar bilan bogliqdir. Har bir insonga o‘ziga xos keksayish yo‘li bor bo‘lib Dj.Terner, D.Xelms uch o‘zaro bog‘liq jarayonni ajratib ko‘rsatadilar:

Psixologik keksayish - individ o‘zi keksayish jarayonini qanday tasavvur qiladi va his qiladi, boshqalarning keksayishi bilan o‘zini taqqoslab keksayish jarayoniga qanday munosabatda bo‘ladi.

Biologik keksayish — yosh o‘tishi bilan organizmda o‘zgarishlarning sodir bo‘lishi.

Ijtimoiy keksayish — individ keksayishni jamiyat bilan, ijtimoiy rollarni bajarish bilan qanday bog‘laydi.

Keksalikning yosh chegaralari muammosi qarilikning yosh chegaralarini turli olimlar turlicha tavsiflashadi, lekin ko‘pchilik 60—65 yoshni qarilikning boshlanishi sifatida e’tirof etishadi. Misol tariqasida bir necha olimlarning qarashlarini keltirib o‘tamiz:

Chexiyalik professor B.Prijigoda: 60-75 — qarilik, 75-100 yosh keksalik.

Dj.Birren: 50—75 yosh so‘nggi yetuklik, 75 yoshdan keyin qarilik.

D.B. Bromley qarilikning 3 bosqichini ko‘rsatib o‘tadi: 65-70 yosh sevimli ishdan uzoqlashish; 70 yoshdan keyin keksalik; 110 yoshgacha — munkillaganlik, qarib kasalga chalinish va o‘lim.

Keksayish yoshga oid muqarrar jarayon bo‘lishiga qarab har kimda har xil individual kechadi. Butunjahon sog‘liqni saqlash Yevropa byurosining klassifikatsiyasiga muvofiq, erkaklarda qarilik 61—74 yosh, ayollarda 55—74 yosh, 75 dan keyin keksalik boshlanadi, 90 yoshdan keyin uzoq umr ko‘ruvchilar deb ataladi. Qarilikning boshlanishi ijtimoiy mezon sifatida insonning nafaqaga chiqishi bilan belgilanadi. Qarilik davriga o‘tishning ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlari - bu asosiy daromad

“Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim, fan, innovatsiya va ilmiy tadqiqotlarning salmoqli natijalari: muammo va yechimlar” mavzusida Respublika ilmiy anjuman to’plam materiallari 2024-yil 19-aprel kun.

manbayining o’zgarishi, ijtimoiy mavqening o’zgarishi, ijtimoiy rollar doirasining o’zgarishi hisoblanadi.

Yetuklik va keksalik orasidagi inqiroz 55—65 yoshlarga to’g’ri keladi. Keksalik davridagi inqirozni nafaqadan oldingi inqiroz deb ataladi, bunda asosiy determinant sifatida ijtimoiy omil nafaqa yoshiga yetish omili ko’rsatiladi. Darhaqiqat nafaqaga chiqish inson hayotini tubdan o’zgartirib yuboradi, jamiyatdagi muhim ijtimoiy rolining yo’qotilishi, insonning o’z referent guruhidan ajralishi, muloqot doirasining torayishi, moddiy ahvolining yomonlashuvi, ba’zan «iste’fo shoki» holatining o’tkir kechishida namoyon boladi. Bu holat ko’pchilik qartayayotgan insonlarda qiyin kechadi, salbiy hissiy holatlarni vujudga keltiradi. L.I.Ansifirovaning ta’kidlashicha, qariyalarning uch xil asosiy shaxs tiplarini ajratish mumkin. Birinchi tipdagi qariyalar nafaqaga chiqishni yaxshi boshdan kechiradi, yangi qiziqarli mashg’ulotga jon deb ko’chadilar, yangi do’stona munosabatlarni o’rnatishga layoqatli. Bularning bari ularning hayotdan qoniqqanlik darajasining yuqori bo’lishiga hamda umrining uzun bo’lishiga ham ta’sir etadi. Ikkinchi tipdagi qariyalar hayotga passiv munosabatda bo’ladi. Ularda qiziqishlar doirasining pasayishi, o’z-o’ziga hurmatning yo’qolishi, kerak emaslik va mos emaslik hissi kuzatiladi. Ushbu yosh davridagi inqirozni yumshatish strategiyalaridan biri «hayotga yangicha qarash» texnikasidir. Bu texnika o’z ichiga yangi ijtimoiy yondashuvga psixologik tayyorgarlik, bo’sh vaqtni oldindan rejalashtirish, yangi hayot tarzini, jamiyatga kirishishning yangi usullarini izlash, salbiy holat va hodisalarni oldindan his qilish, nafaqaga chiqishni qat’iy kun tartibi va qat’iy cheklovlardan ozod bo’lish hamda insonning yangi qobiliyatlarini namoyon etadigan erkin fazo sifatida ijobiy idrok etish kabilarni o’z ichiga oladi. Keksalik davriga o’tishdagi inqirozlar bo’yicha boshqa bir yondashuv shaxs ichidagi, identiklik inqirozidir. Bunda qarilik alomatleri subyekt tomonidan emas, balki atrofdagilar tomonidan seziladi. Fiziologik qartayish jarayonlari doimiyliigi tufayli uzoq vaqt subyekt tomonidan anglanmaydi, o’zining «o’zgarimasligi» haqida illyuziya paydo bo’ladi. Keksalikni anglash kutilmaganda sodir bo’ladi(masalan, sinfdoshlari bilan uchrashganda) hamda ichki nizolarga olib keladi. Ba’zan qarilikni anglash bilan bog’liq inqiroz o’smirlilik davridagi inqiroz bilan tenglashtiriladi (bunda ham o’zining o’zgargan tanasiga yangicha munosabatni ishlab chiqishdan iborat), lekin qarilik inqirozi ongliroq kechadi.

«Yopiq kontur tipi» bo’yicha adaptatsiya strategiyasida tashqi dunyoga qiziqishlar va intilishlar darajasining pasayishida, egotsentrizm, emotsional nazoratning susayishi, toliqmaslik kompleksi, qo’zg’aluvchanlik ba’zan atrofdagilarga befarqlikda namoyon boladi. Ba’zan ushbu keksayish modelini «passiv keksayish» yoki ijtimoiy qiziqishlarning yo’qolishi ham deb atashadi. Bunga alternativ ravishda yana bir model mavjud, ya’ni jamiyat bilan aloqalar saqlab qolinadi, yanada rivojlantiriladi. Yetakchi faoliyat ijtimoiy tajribani tizimlashtirish va uzatishdan iborat boladi. Bu yoshda keksalar kasbiy faoliyatlarini davom ettirishlari, memuarlar yozishlari, o’qitishlari, ustozlik qilishlari, nabiralarni tarbiyalashlari va jamoat ishlari bilan shug’ullanishlari mumkin. O’zini shaxs sifatida saqlab qolish uchun kuchi yetadigan mehnat bilan shug’ullanish, turli qiziqishlarga ega bolish, yaqinlarga kerakli inson bolishga intilish, hayotga qiziquvchanlikni his qilish zarur.

Donishmandlik - keksalik davrining eng yuksak yutug’idir.

Amerika psixologlari tadqiqotlarida nafaqaga chiqqan erkaklar o’rganilib, 5 xil shaxs tiplari o’rganilgan.

1. Konstruktiv tip — ichki muvozanat, ijobiy emotsional kayfiyat, o’ziga nisbatan tanqidiylik va boshqalarga nisbatan chidamlilik bilan tavsiflanadi. Kasbiy faoliyatni to’xtatgandan so’ng ham hayotga nisbatan optimistik ustanovka saqlanib qoladi. Bunday keksalarning o’z-o’zini baholashi yuqori bolib, atrofdagilarning yordamiga tayangan holda kelajak uchun reja tuzadi.

2. Bog’liq tip - ijtimoiy qabul qilingan va yaxshi moslashgan tip. Yuksak hayotiy va kasbiy intilishlar bolmaganida turmush o’rtog’iga yoki farzandiga bo’ysunadi. Oilaviy vaziyat tufayli hissiy muvozanat saqlab turiladi.

3. Himoyalalanuvchi tip — zo’r berib doimiy faollik orqali o’zo’zini ta’minlashga intilish. Nevrotik tip sifatida baholanadi

4. Agressiv-ayblovchi tip — bunday keksalar shaxsiy muvaffaqiyatsizliklari uchun aybni boshqalarga to’nkaydi, shubhalanuvchan va birdan tutoqib ketadi. Ular o’zlarining keksaligi,

“Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim, fan, innovatsiya va ilmiy tadqiqotlarning salmoqli natijalari: muammo va yechimlar” mavzusida Respublika ilmiy anjuman to’plam materiallari 2024-yil 19-aprel kun.

nafaqaga chiqqanligi haqidagi fikrni qabul qilishni istamaydi, kuchi tugayotgani va olim haqida o’ylab, yoshlarga nisbatan dushmanlarcha munosabatda bo’ladi.

5. O’z-o’zini ayblovchi tip — passivlik, depressiyaga beriluvchanlik, tashabbussizlik, yolg’izlik, hayotga pessimistik munosabat, o’lim baxtsizlikdan qutulish yo’li sifatida qabul qilinadi.

I.S.Kon keksalikdagi ijtimoiy-psixologik tiplarni ajratishda mezon sifatida faoliyatning yo’nalganligidan foydalanadi.

Ijobiy psixologik qulay tiplar:

1) nafaqaga chiqqandan so’ng jamoat ishlarini davom ettirish, faol va ijodiy munosabatda bolish;

2) shaxsiy hayoti bilan shug’ullanish — moddiy ta’minlanganlik, xobbi, qiziqishlar, mustaqil ta’lim olish, yaxshi ijtimoiy va psixologik ta’minlanganlik;

3) oilaning boshqa a’zolariga qulay bolish uchun ularga yordamlashish, bular ko’proq ayollardir. Zerikish yo’q, lekin birinchi va ikkinchi guruhdagilarga nisbatan hayotdan qoniqqanlik quyiroq;

4) hayotning mazmuni sogliqni mustahkamlash bilan bog’lanadi, bu ko’proq erkaklarga xos. Hayotni bunday tashkil etish ma’lum ma’noda axloqiy qoniqish hosil qiladi, ba’zan sog’liqqa nisbatan xavotirlanish kuzatiladi.

Keksalarning salbiy tiplari:

1) agressiv, maxmadonalar;

2) o’z hayotidan norozi, baxtsiz, muvaffaqiyatsiz keksalar.

Keksalik davrida paydo bo’lgan yangi psixologik tuzilma — bu hayotiy donishmandlikhamda ruhning chuqur qatlamlari bilan yashash qobiliyatidir

Xulosa qilib aytganda, keksalik bu individning ishdan qolishi va jamiyatdan uzulib qolish holatlaridir. Bunda gerontopsixologiya fani keksalikda ham kishilarni sog’lom va bardam hayot kechirishlarini ta’minlovchi kashfiyotlar qilish bilan shug’ullanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Do’stmuxamedova Sh.A., Tillashayxova X.A., Baykunusova G.Yu., Ziyavitdinova G.Z., «Yoshdavlari va pedagogik psixologiya» - Darslik Toshkent. Nizomiy nomidagi TDPU, 2021y.

2. Ivanov I., Zufarova M. “Umumiy psixologiya”. O’z.FMJ., 2008

3. Davletshin M.G., Mavlonov M.M, To’ychiyeva S.M. “Yosh va pedagogik psixologiya” T. TDPU, 2009 .

4. Abdullaeva, S. H. (2014). Shaping to emotional stability future teachers of the professional education. European Journal of Natural History, (4), 23-24.

5. Xosilbekovna, S. F. (2024). The impact of globalization on the manifestation of aggressive behavior in adolescence. Ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali, 4(2), 134-137.

7. Xosilbekovna, S. F. (2024). Psixologik holatlarga tushishni oldingi olish. Образование наука и инновационные идеи в мире, 39(4), 56-58.